

***Ketidakadilan Gender* tumrap Wanita Jawa sajrone Novel Jemini Anggitane Suparto Brata lan Novel Entrok Anggitane Okky Madasari
(Tintingan Sastra Bandingan)**

Ervinna Indah Cahyani

Jurusan S1 Pendidikan Bahasa dan Sastra Daerah, Fakultas Bahasa dan Seni, Universitas Negeri Surabaya
ervinnacahyani@mhs.unesa.ac.id

Yunita Ernawati, S.Pd, M.A

Dosen Jurusan S1 Pendidikan Bahasa dan Sastra Daerah, Fakultas Bahasa dan Seni, Universitas Negeri Surabaya
yunitaernawati@unesa.ac.id

Abstrak

Novel Jemini anggitane Suparto Brata lan Novel Entrok anggitane Okky Madasari padha-padha ngrembang ngenani *ketidakadilan gender* tumrap wanita Jawa. Ananging kalorone novel kasebut nduweni titikan khas dhewe-dhewe anggone nyritakake. Mula kanggo nliti rong novel iki, sastra bandhingan minangka teori kang pas lan trep. Sastra bandhingan kang digunakake sajrone panliten iki nengenake afinitas kanthi tema *ketidakadilan gender*. Tujuwan panliten iki yaiku: (1) ngandharake wujud *ketidakadilan gender* sajrone novel Jemini anggitane Suparto Brata lan novel Entrok anggitane Okky Madasari, (2) ngandharake panyebab *ketidakadilan gender* sajrone novel Jemini anggitane Suparto Brata lan novel Entrok anggitane Okky Madasari, lan (3) ngandharake perjuwangan kang ditindakake paraga-paraga wanita kanggo nglawan *ketidakadilan gender* sajrone novel Jemini anggitane Suparto brata lan novel Entrok anggitane Okky Madasari.

Panliten iki nggunakake metodhe dheskriptif kualitatif. Dhata primer sajrone panliten iki yaiku arupa tembung, ukara, pada, dialog antar paraga, wacana, lan solah bawane paraga sajrone novel Jemini lan novel Entrok. Dhata sekunder sajrone panliten iki yaiku kang awujud artikel-artikel utawa warta-warta kang nduweni gegayutan karo wanita, karya sastra, lsp.

Kata kunci: *ketidakadilan gender, sastra bandhingan*

PURWAKA

Prekara kalungguhan lan peran wanita ing masyarakat dadi cecaturan kang narik kawigaten nganti saiki. Arbain (2007: vii) ngandharake yen wanita dianggep minangka makluk kelas loro lan makluk kang luwih ringkih tinimbang priya, isih merbawani tumrap uripe manungsa. Patriarkhi uga nuwuhake maneka werna *panindasan* tumrap wanita. Mligine ing masyarakat Jawa kang nganut patriarkhi. Konsep patriarkhi ndadekake wanita Jawa kang kudu manut karo wong tuwane minangka dadi anak lan manut karo garwane nalika sakwise mbangun balewisma. Konsep 3M (macak, masak, manak) kang ditujokake dening wanita, ndadekake wanita mung bisa makarya ing omah, ora bisa metu saka omah. Dadi, bisa ditegesi menawa wanita Jawa luwih diwenehi label *domestisifikasi*.

Kanthi anane gerakan feminisme kang wis kasil nggawe wanita nyadhari anane *ketidakadilan* utawa dhiskriminasi kang tuwuh amarga anane konsep patriarkhi. Salah sijine isu kang asring digawe rembugan yaiku prekara *ketidakadilan gender*. *Gender* kuwi beda karo *seks*. Menawa *seks* kuwi kodrate manungsa kang dicipta dening Gusti

Pengeran. Dene *Gender* kuwi bisa kawujud amerga sosial utawa kultural. *Seks* riptane Gusti, dene *gender* riptane manungsa. Miturut Fakhri (2008: 12-13) *Ketidakadilan gender termanifestasi* sajrone minangka wujud *ketidakadilan*, yaiku marginalisasi utawa proses pamlaratan ekonomi, subordinasi utawa anggepan ora penting sajrone kaputusan politik, pamangun stereotype utawa palabelan negatif, tumindak dhegsiya (*violence*), kerja kang luwih abot, luwih dawa lan luwih akeh (*burder*), sarta sosialisasi ideologi nilai peran *gender*.

Prekara *ketidakadilan gender* uga *direpetisi* ing karya sastra Jawa uga ing sastra Indonesia. Sajrone Sastra Jawa, salah siji pangripta kang ajeg ngrembug ngenani donyane wong wadon yaiku Suparto Brata. Novel Jemini minangka salah sijine anggitane Suparto Brata kang diterbitake lan dicetak dening penerbit Narasi ing tahun 2012. Novel iki nyritakake uripe Jemini, anake serdhadhu kompeni sing urip ing Surabaya. Jemini dipeksa dijodhohake karo Urip nalika umure isih cilik. Sawise palakrama karo Urip, Jemini mulih menyang omahe wong tuwane. Banjur dheweke dadi muncine Den Radian.

Jemini disiksa lair lan batin dening dheweke. Banjur Jemini dadi muncine Tuan Piet nganti tuwuh rasa tresna. Jemini karo Tuan Pit nduwe putra sawise krama.

Ora beda karo sastra Jawa, ing sastra Indonesia uga ana kang ngangkat tema *ketidakadilan gender* ing karya-karya sastrane. Salah sijine yaiku Okky Madasari karo novele kang irah-irahane Entrok. Novel iki lair saka rasa *gelisah* kang dirasakake dening Okky tumrap nipise toleransi lan *kesewenang-wenangan* kangperjuwang nyebabake *ketidakadilan* kang akeh dumadi ing masyarakat. Novel Entrok nyritakake paraga Marni, wanita Jawa kang tuna netra kang isih nyembah leluhur. Dheweke nduwe kepingin kang gedhe yaiku nduweni entrok kang wektu kuwi regane larang. Marni ngupaya nggolek dhuwit kanthi ngewangi simboke ngonceki tela ing pasar. Rumangsa ora cukup kasile, dheweke dadi kuli kang ngadol tenaga lan otot kanggo ngangkat barang-barang abot.

Novel Jemini uga Novel Entrok padha-padha nduweni tema ngenani wanita kang dadi kurban *ketidakadilan gender*. Mula ing panliten iki, kaloro novel iki ditintangi nganggo sastra bandhingan. Istilah sastra bandhingan terjemahan saka basa Inggris *comparative literature*, utawa saka basa Perancis, *la literature comparee*. Miturut sejaraha, sastra bandhingan minangka ilmu kang nduweni rong aliran. Aliran kapisan yaiku airan Perancis kang diarani *airan lama*, diarani kaya mangkono amarga sastra bandhingan lair ing negara Perancis lan dipelopori dening para pamikir Perancis. Aliran kapindho diarani aliran Amerika uga diarani *aliran baru*. Tegese sastra bandhingan yaiku ilmu sastra kang nyinaoni ngenani karya sastra kang nduweni asal negara beda, kabudayaan kang beda lan nduweni basa kang beda. Ora mung iku, sastra bandhingan uga bisa mbandhingake karya sastra kang negarane padha nanging basa lan pangriptane beda (Hutomo, 1993: 3). Jumbuh marang objek kang bakal digunakake sajrone panliten, yaiku mbandhingake karya sastra pangripta Indonesia kang ditulis nganggo basa dhaerah lan kang ditulis ing basa Indonesia. Novel Jemini nggunakake basa dhaerah (Jawa), dene novel Entrok nggunakake basa Indonesia.

Sajrone praktek sastra bandhingan, miturut Hutomo (1993:11-13) didhasarake marang telung bab, (1) Afinitas kang ditegesi minangka sesambungan *kekerabatan* saengga afinitas minangka studi tumrap sesambungan *kekerabatan*

teks sastra. (2) Tradhisi, unsur tradhisi tegese sejarah pangripta karya sastra. Karya sastra kang lair luwih dhisik minangka sumber utama saengga saka sumber kasebut bakal tuwuh tradhisi pangripta kang anyar. (3) Konsep pangaribawa, konsep pangaribawa tegese ana pangaribawa antarane unsur-unsur sastra. Anane pangaribawa bakal ndadekake transformasi, adaptasi, lan saduran. Jumbuh marang objek kang bakal digunakake sajrone panliten, yaiku mbandhingake *ketidakadilan gender* tumrap wanita Jawa sajrone novel Jemini lan Entrok, mula panliti nganggo afinitas jalaran luwih trep digunakake. Mbandhingake novel Jemini lan novel Entrok kanthi cara afinitas yaiku nggoleki wujud kang padha ngenani *ketidakadilan gender*, panyebab, lan perjuwangan kang dilakoni dening paraga wanita.

Saka andharan ing ndhuwur bisa kadudut yen panliti milih novel Jemini anggitane Suparto Brata lan Entrok anggitane Okky Madasari minangka bahan panliten jalaran nyeritakake kauripane wanita Jawa kang dadi kurban patriarkhi. Mula bakal kaonceki prakara-prakara kang ana sajrone novel Jemini anggitane Suparto Brata lan Entrok anggitane Okky Madasari. Mligine prekara babagan *ketidakadilan gender* sajrone rong novel kasebut. Kanggo ngonceki prekara-prekara kasebut, panliti nggunakake konsep *ketidakadilan gender* lan sastra bandhingan sing dianggep paling trep.

METODHE

Panliten kanthi irah-irahan *ketidakadilan gender* tumrap wanita Jawa sajrone novel Jemini anggitane Suparto Brata lan novel Entrok anggitane Okky Madasari iki nggunakake metodhe pamarekan dheskriptif kualitatif. Dheskriptif tegese ndhudhah dhata kang awujud tembung-tembung utawa gambaran, dudu wujud angka (Endraswara, 2008:3). Metode dheskriptif kualitatif digunakake ana ing panliten iki amarga gathuk klawan objek kang diteliti yaiku ngenani tetembungan lan ukara ing sawijining crita fiksi. Panliten dheskriptif kualitatif iki digunakake kanthi tintingan sastra bandhingan. Miturut Siswanto (2010: 57), panliten sastra sajrone metodhe dheskriptif dituntut kanggo ngandharake fakta-fakta sajrone karya sastra kasebut kanthi cara menehi dheskripsi. Fakta utawa dhata minangka sumber informasi kang dadi basis analisis.

Sumber dhata sajrone panliten iki yaiku subjek asale dhata. Sumber dhata primer yaiku awujud tembung, ukara, dialog antar paraga, wacana lan solah bawane parago sajrone novel Gemini lan Entrok. Dhata sekunder yaiku kang awujud artikel-artikel utawa warta kang nduweni gegayutan karo wanita, karya sastra, lsp.

Sajrone panliten iki, tata cara nglumpukake dhata nggunakake teknik kapustakan. Teknik kapustakan minangka teknik nglumpukake dhata klawan sumber dhata kang arupa tulisan. Saliyane teknik pustaka panliten iki uga nganggo teknik maca, menahi tandha, lan nyatet dhata-dhata kang ana ing novel Gemini lan novel Entrok.

ANDHARAN

Selaras karo underane panliten kang wis diancang, ing kene bakal dijlentrehake: 1) Wujud *ketidakadilan gender* sajrone Novel Gemini anggitané Suparto Brata lan Novel Entrok anggitané Okky Madasari, 2) Penyebab *ketidakadilan gender* sajrone Novel Gemini anggitané Suparto Brata lan Novel Entrok anggitané Okky Madasari, 3) Perjuangan kang ditindakake dening paraga-paraga wanita kanggo nglawan *ketidakadilan gender* sajrone Novel Gemini anggitané Suparto Brata lan Novel Entrok anggitané Okky Madasari. Telung sub bab kasebut bakal dijlentrehake ing ngisor iki.

Wujud *ketidakadilan gender* sajrone novel Gemini lan novel Entrok

Ketidakadilan gender yaiku wujud pambeda *perlakuan* adhedhasar *gender*, kaya ta matesi peran, nyingkirake utawa pilih kasih kang nyebabake dumadine *pelanggaran* adhedhasar pangakon hak asasine, salarase antarane priya lan wanita, utawa hak dhasar sajrone bidhang sosial, politik, ekonomi, budaya, lsp. *Ketidakadilan gender* kerep dilami dening wanita, jalaran wanita mung dianggep minangka makhluk kelas loro lan dianggep ringkih. Dhominasi priya utawa patriarkhi nuwuhake maneka prekara kanggo wanita kayata pelabelan, tumindak dhegsiya, subordinasi, lan beban kerja ganda.

Wujud *ketidakadilan gender* sajrone novel Gemini anggitané Suparto Brata

Novel Gemini anggitané Suparto Brata iki nyritakake perjuangan urip wanita utamane paraga Gemini nglawan *ketidakadilan gender* kang tuwuh saka kulawargane lan

bebrayan. Kulawarga minangka wong kang paling cedhak lan raket. Wanita dadi kuwasane bapa lan ibune sadurunge rabi, lan karo garwane yen wis bale wisma. Bebrayan melu urun *ketidakadilan gender* jalaran kapitayan-kapitayan ngenani wanita kang dinut.

Stereotip

Menahi label utawa nandhani negatif tumrap klompok utawa jinis klamin tertamtu kanthi umum dijenengi stereotipe. Penyebab saka stereotip iki biasane tuwuh dhiskriminasi lan maneka *ketidakadilan*. Salah siji wujud stereotip iki sumbere saka pamawase ngenani *gender* (Nugroho: 2012,12). Stereotip ing wanita asring wae nyusahake, matesi, lan ngrugekake wanita. Ing masyarakat anggapan yen wanita ora dandan dilakoni kanggo nggolek wigatine lawan jinis. Imbase yen kasus tumindak dhegsiya lan pelecehan seksual kasebut digayutake menyang wanita minangka kurban kang disalahake. Saliyane kuwi, anggapan yen wanita kudu ngladeni bojone nyebabake wanita kudu ngiwakake pendhidhikane.

Wanita kudu bisa masak, anggapan iki uga ana sajrone novel Gemini. Paraga ibuke Gemini kepengin paraga Gemini melu ewang-ewang ing pawon, masiya isih cilik. Pamikire paraga ibuke Gemini mergane anak wadon. Kudu disinau wiwit cilik. Adhine akeh. Pangarep-arep paraga ibune Gemini ana ing petikan:

“La iya pancen isih cilik. Nanging wong adhike ya akeh, karepku ki ya melu ewang-ewang neng pawon, rak ngono. Wong bocah wadon. Kowe wis matengan kabeh, pa, Nik?” (Brata, 2012:6)

Petikan ing ndhuwur nandhakake yen bocah wadon kudu ewang-ewang ibune neng pawon. Wiwit cilik, bocah wadon pikantuk pendhidhikan masak saka ibune kanggo sangune yen wis omah-omah. Amerga anggapan masyarakat, wanita iku kudu bisa masak.

Pakaryan ing pawon minangka salah siji pakaryan dhomestik kang kudu dikuwasai dening wanita. Kahanan iki salaras karo tegese wanita kang kudu ngladeni marang guru lakine, utawa garwane. Kakuwasaane wanita minangka kanca wingking uga ana ing pawon yaiku masak.

Wanita ora bisa masak, njalari akeh pelabelan-pelabelan kanggo wanita. Wanita dianggep ora sampurna, jalaran ora bisa masak. Anggapan iki mojkake wanita,

jalaran ora mung wanita sing kudu isa masak. Priya ya oleh seneng masak. Kahanan saiki uga akeh wong pinter masak iku priya kaya *cheff*. *Gender* ora nemtokake endi sing pinter masak.

Stereotip liya yen wanita ora bisa masak bisa nggarai bojone tumindak dhegsiya. Jalaran ana anggapan yen wanita kang pinter masak kuwi mesti ngangeni. Saengga bojone krasan ing omah. Kahanan iki uga njalari sesambungane antarane mantu karo maratuwa uga sering ora apik. Jalaran maratuwa mesthi seneng karo mantune kang pinter masak. Wanita pinter masak kuwi idhamane priya lan idhamane maratuwa.

Tumindak dhegsiya

Salah siji wujud *ketidakadilan* sajrone novel *Jemini* kang dialami dening paraga wanita yakuwi mawujud tumindak dhegsiya psikis utawa fisik. Tumindak dhegsiya dumadi amerga faktor dominasi lan superior wong lanang kang nyebabake inferioritas tumrap wanita ing maneka bidhang kauripan. *Ketidakadilan gender* uga nyebabake macem-macam jinis tumindak dhegsiya yaiku pangrudhapeksa, panyiksaan, meksa kanggo sterilisasi, pornografi, planyahan lan pelecehan seksual.

Sajrone novel *Jemini* tumindak dhegsiya ana ing sajrone bale wismane *Jemini* lan *Radian*. Paraga *Jemini* ngalami *Kekerasan Dalam Rumah Tangga* (KDRT). Umume, tumindak sajrone bale wisma dilakoni dening wong lanang kang kurbane garwane lan anake. Tumindak kaya ngene iki dijenengi kanthi istilah tumindak dhegsiya *berbasis gender* (*gender based violence*) amerga prosese separone disebabake dening status gender wanita kang *tersubordinasi* sajrone bebrayan (Wiyatmi, 2012:210; Subono:61).

Sajrone novel *Jemini*, paraga *Jemini* pikantuk tumindak dhegsiya dening paraga *Radian* arupa *fisik*, nalika paraga *Radian*, garwane *Jemini* kenal ciu. Dheweke asring lunga bengi lan mulih isa nganti jam wolu bengi kahanane mendem lan mlakune sempyongan karo misuh-misuh. *Jemini* uga dijambak rambute. Kaya ing petikan:

“Raimu ora ayu! Tunggu omah mung micek wae! Hihih, kowe!!”

“Athoooo, Deeen!! Pedhes niki, rambut....!”

“Rambut kok reyap-reyep kaya genderuwo! Sapa sing muruki, methukake wong lanang rambute ora digelung?! Mbahmu Begelen, ya, sing ngajari?! Rambut candhak ngene iki hik, tandha

wong wedok sing ora setiya! La, la, hik, laa tara-bom! Tara-bom! Hik! Raimu kaya.... Jem, hik-hik!” (Brata, 2012:90)

Petikan kasebut nyritakake paraga *Jemini* kang dijambak dening paraga *Radian*, garwane dhewe. Paraga *Jemini* minangka garwane paraga *Radian* ora nduwe daya kanggo nglawan tumindak kang dilakokake garwane tumrap dheweke. Saliyane kuwi paraga *Radian* uga nyebut yen wanita kang rambut cendhak kuwi nandhakake ora setiya. Jalaran rambut endhek kuwi kondhang rambute priya. Dadi yen wanita nduwe rambut cendhak kuwi diarani tomboi, utawa wanita kang kaya priya.

Paraga *Radian* uga ngilokake yen raine ora ayu lan rambute paraga *Jemini* kang kaya Genderuwo jalaran ora digelung. Ngilokake kaya genderuwo kuwi kalebu tumindak dhegsiya arupa psikis. Jalaran ilokane bisa ndadekake sing diilokne ora percaya diri karo dirine dhewe utawa minder. Ilokane kang diomongne dening paraga *Radian* uga marai ngasorake diri paraga *Jemini*.

Tumindak dhegsiya kang dilakoni dening paraga *Radian* kuwi marai tatu-tatu lan trauma menyang paraga *Jemini*. Saliyane kuwi tumindak dhegsiya kang ditampa bisa nggarai tekanan mental, mudhune rasa *percaya* diri, gumantung saka garwane sing nganiaya, stress sawise trauma, depresi, ora nduwe daya, nganti nduweni kepinginan lampus diri. Dene saka sisi psikologis bisa njalari rasa wedi, *cemas*, kesel, *gangguan* mangan lan turu amerga tumindak dhegsiya kang suwe. Wanita bisa ndhewe lan narik diri saka bebrayan jalaran ndelikake bukti panganiayane.

Saliyane tumindak dhegsiya arupa *fisik*, paraga *Jemini* nampa tumindak dhegsiya arupa *psikis*. Kaya nalika paraga *Radian* mulih kerja, lan lawange omah ora gage dibuka karo paraga *Jemini*. Paraga *Radian* ngancam yen arep njejeg ndhase paraga *Jemini*. Anceman kalebu tumindak dhegsiya. Kaya ing petikan ngisor iki:

“Thok-thok-thok! “Jem! *Jemini*! Bukak!! Jejeg ndhasmu pisan yen ora gelem ngengani lawang. Hik! Wong desa ora ngreti ndesane! Hik! Dhapurmu kaya.... Jem!” Dhok-dhok-dhok! (Brata, 2012:89)

Petikan ing ndhuwur nggambarake ancaman lan ngilokake paraga *Radian* menyang paraga *Jemini*. Ngancam arepe njejeg sirahe iku kalebu tumindak dhegsiya arupa *psikis*. Jalaran nuwuhake rasa wedi yen tenan dijejeg sirahe,

bisa kelaran. Rasa wedi iki marai wanita ora bisa tenang, *gelisah*. Paraga Radian uga ngilokake paraga Gemini yen wong desa ora ngreti desane. Kamangka mulihe paraga Radian wis bengi. Bisa uga paraga Gemini wis turu, mulane ora gage mbukakake lawang.

Subordinasi

Ing masyarakat saiki, isih akeh sing nganggep yen wanita kuwi lemah (ora nduwe daya), ora nduwe wenang, manut, nurut, lan sapanunggal. Subordinasi tuwuh jalaran sesawangan gender tumrap kaum wanita. Sikap kang ndeleh wanita ing posisi kang ora penting tuwuh saka anggapan yen wanita kuwi emosional utawa *irasional* saengga wanita ora bisa tampil dadi pangarsa mujudake wujud saka subordinasi kang dimaksud (Nugroho, :11). Subordinasi ndadekake wanita ora nduwe hake kanggo nyuwarakake pamanggih utawa kaputusanane.

Sajrone novel Gemini uga kadaden subordinasi, yaiku kang dialami dening paraga Gemini. Wong tuwane paraga Gemini langsung nampa panglamare Urip, tanpa nari paraga Gemini. Kanthi alasan wong tuwane kepengin anak prawane ndang omah-omah. Nalika bapake paraga Gemini dhines patrol bareng neng laladan Tanjungperak karo paraga Urip, wong loro rembugan ngenani sesambungan kang ngarah ing temanten. Jalaran paraga Urip ya wis eruh paraga Gemini. Mula rembugan wong loro cocog, banjur bapake paraga Gemini mulih lan cerita marang emake paraga Gemini. Emake paraga Gemini uga cocog ngono wae senjata durung ngerti lanange. Nalika wongtuwane paraga Urip mara, langsung ditampa wae tanpa nari paraga Gemini. Kaya ing petikan:

Urip ya wis nekakake wongtuwane menyang nggone Wagiman. Sanajan tanpa nari Gemini, Wagiman lanang wadon wis nampa panglamare Urip. (Brata, 2012:56).

Petikan ing nduwur njlentrehake yen wong tuwane Gemini ora butuh nari dheweke. Jalaran wanita kuwi mesthine nrima apa wae kang dadi pilihane wong tuwane. Pilihan sapa sing ngrabi salah sijine. Ing petikan liya, Gemini ora bisa nulak apa kang dadi pilihane wong tuwane. Wanita dianggep mesthi kudu nrima lamaran priya masiya wanita kuwi kepengin nulak. Prekara iki menehi anggapan yen wanita ora bisa ngungkapake pamanggihe. Utawa masiya wis wani ngungkapake pamanggihe, ananging ora guna. Ora bakal

direken. Kaputusan priya, ing prekara iki bapake paraga Gemini kang kudu dilakoni.

Wanita nduwe kuwasa nulak. Ananging yen nulak, kayata lamaran, ana anggapan ing bebrayan kuwi ora ilok lan maneka warna palebelan liyane. Kayata pelabelan wanita pamilih, jodhone angel mengko dadi prawan tuwek. Mula supaya ora dicap prawan tuwek, bisa wae sapa sing nglamar dhisik bakal ditampa tanpa ngenteni pamanggihe wanita.

Kedadeyan kang dialami dening paraga Gemini bisa diarani kawin paksa. Wiyatmi (2012:192) ngandharake yen kawin paksa yaiku kedadeyan kang dialami sawijining wong kang diatur dening wong liya, mligine wong tuwa, tanpa pikantuk pasarujukan dhisik saka kang dijodhohake. Padha karo dijodhohake, kang uga diatur dening wong liya utamane wong tuwa, tanpa ana pasarujukan karo sing dijodhohake.

Beban kerja ganda

Ana anggapan yen wanita nduweni sipat ngopeni lan sregep, sarta ora cocog dadi *kepala* bale wisma, nyebabake sakabehane pakaryan domestik sajrone bale wisma dadi tanggungjawabe wanita. Konsekuwensine, akeh wanita kang kudu makarya kanthi abot ing wektu kang suwe kanggo njaga karesikan omahe, saka nyapu, masak, umbah-umbah, nganti ngopeni anak. Durung maneh yen wanita nduweni pakaryan, mula dheweke nduweni beban kerja ganda (Fakih, 2008: 22).

Peran transisi uga dilakoni dening paraga Gemini. Sawise mulih saka Betawi gara-gara minggat saka paraga Radian, dheweke ngewangi wong tuwane ngurusi ing kantin. Sakabehane urusan ing kantin dipasrahake dening paraga Gemini. Dheweke ugi dibantu karo adhine. Kaya ing petikan:

Wong-wong sing mlebu kantin racake kringeten gobyos. Marani Gemini karo pesen-pesen ngombe kesenengane dhewe-dhewe. Raji lan Sum uga pating jrendul mbiyantu Gemini. Emake teka kari dhewe (Brata, 2012: 123)

Petikan ing ndhuwur nggambarake paraga wanita kang nglakoni peran transisi. Peran kang sesambungan karo tenaga pakaryan, anggota bebrayan lan manungsa *pembangunan*. Paraga Gemini nggambarake wanita kang melu golek pangupa jiwa kanggo mbiyantu kulawargane. Ndadekake pakaryane tambah siji saliyané pakaryan dhomestik.

Paraga Jemini uga gelem ngurusi kantin jalaran statuse minangka randha dadi rerasan wong. Randha isih nunut wong tuwa. Nunut iki tegese mangan, turu, lan uripe melu wong tuwa. Kamangka dheweke kuwi wis diwasa. Mulane, yen ora mung nunut, paraga Jemini gelem ngurusi kanting wong tuwane.

Wujud ketidakadilan gender sajrone novel Entrok anggitané Okky Madasari

Novel Entrok yaiku novel kang pisanan dianggit dening Okky Madasari sing sadurunge dheweke minangka wartawan. Novel Entrok nyritakake ngenani perjuangane urip wanita kang wani nerak anggepan-anggepan ing masyarakat lan kasil dadi wong kang mulya. Ananging, masiya uripe wis kebak kamulyan, paraga wanita isih ora bisa ucul dadi kurban *ketidakadilan gender*.

Stereotip

Stereotip yaiku sawijine kayakinan kang diduweni dening sawijine wong utawa klompok ngenani atribut *personal* kang ana ing klompok tartamtu (Myers sajrone Hanurawan, 2005:117). Stereotip uga didhasari saka cara anggone negesi kang wis diasilake adhedhasar lelandhesan budayane dhewe. Stereotip iki ngrugekna salah siji pehak jalaran nuwuhake *ketidakadilan*.

Wanita kang dandan ing bebrayan dianggep mung kanggo nggolek wigati saka lawan jinis lan dianggep minangka panggodha. Pakaryan kledek utawa sindhen pikantuk stigma negatif minangka panggodha bojone uwong. Sajrone novel iki digambarake yen kledek utawa sindhen dadi wanita simpenane priya kang wis nduwe bojo. Prekara kasebut ana ing petikan ing ngisor:

Di Singget ini sundal-sundal seperti itu akan menjadi omongan sampai mati. Malah sekalian kledek atau sinden, nggak apa-apa wong itu sudah kerjanya. (Madasari, 2017:165)

Ing Singget iki sundal-sundal kaya ngono iku bakal dadi rerasan nganti mati. Malah mesisan kledek utawa sindhen, nggak apa-apa wong iku wis pakaryane. (Madasari, 2017:165)

Petikan ing ndhuwur yaiku omongane paraga Marni menyang anake, paraga Rahayu nalika dheweke njaluk palilah rabi karo paraga Amri kang wis nduwe bojo. Paraga Marni

minangka ibune paraga Rahayu mbandingake dheweke karo kledek. Jalaran kledek kuwi dandan kanggo nggolek wigati lawan jinis lan mesthi godhani garwane wong. Kaya kang dilakoni dening kledek kang tumindak sedheng kaya bapaké paraga Rahayu. Dadi ing kene, paraga Rahayu dianggep minangka wanita panggodha jalaran kepengin rabi karo garwane wong.

Pakaryan kledek utawa sindhen diwenahi label kanga la minangka wanita panggodha. Saliyane kuwi, anggepan ngenani wanita kang dandan kuwi mung narik kawigaten priya iki uga nuwuhake prekara liyane. Kayata nalika ana kedadeyan rudapeksa, kang disalahake yaiku wanita. Wanita kang dandan lan narik kawigatene priya bisa ndadekake priya nindakake rudapeksa. Kamangka wanita kurban saka rudapeksa. Kedadeyan iki ngrungekna banget tumrap wanita.

Tumindak dhegsiya

Ketidakadilan gender uga nyebabake tumindak dhegsiya. Tumindak dhegsiya uga dijalari saka priya kang rumangsa luwih kuwasa lan nduwe daya linuwih tinimbang wanita. Tumindak dhegsiya ana rong jinis, yaiku tumindak dhegsiya *fisik* lan *psikis*. Sajrone novel Entrok, uga ditemokake tumindak dhegsiya kang dilakoni priya tumrap wanita.

Tumindak dhegsiya arupa rudapeksa dialami dening paraga Rahayu nalika dheweke ing kunjara. Dheweke dirudapeksa karo tentara kang nduweni jabatan lan kakuasaan tumrap narapidana-narapidana. Paraga Rahayu disiksa uga kudu nrima rudapeksa. Kedadeyan iki nggambarake yen wanita kang dikunjara didadekake objek seksual kanggo para tentara. Kaya ing petikan ing ngisor:

“Lalu kau menutup muka saat aku bercerita tentang tentara. Kau menjerit waktu aku bilang aku diperkosa dan disiksa.” (Madasari, 2017: 12)

“Banjur kowe nutup raimu nalika aku nyritakake ngenani kunjara. Kowe njerit nalika aku ngomong aku dirudapeksa lan disiksa.” (Madasari, 2017: 12)

Petikan kasebut nyritakake pangalamane paraga Rahayu kang dirudapeksa karo tentara nalika ing kunjara. Priya kang nduweni daya linuwih tinimbang wanita, uga

nduweni pangkat minangka aparaturnegara nglakoni tumindak kang ora pantes tumrap wanita. Paraga Rahayu minangka wanita lan narapidana uga ora nduwe daya nglawan kakuwasan tentara.

Sihite (2007:48) nyebutake yen tumindak dhegsiya kang *khas* lan ditujukake tumrap wanita jalaran kurbane awake wanita kang biasa sinebut tumindak dhegsiya *berbasis gender* (*gender based violence*). Tumindak dhegsiya *berbasis gender* kayata pangrudapeksa, tumindak dhegsiya seksual, *eksploitasi* seksual kang nemen jalaran ana ing kahanan konflik sosial/*bersenjata* kang ana *aparat militer*. Sajrone novel iki dibuktekake kanthi kahanan paraga Rahayu kang dikunjara, ndadekake dheweke ana ing sakupenge *aparat militer* utawa tentara. Tentara ing kene malah ora diukum, jalaran dheweke nduwe kuwasa kang bisa ndelik ing sawalike ukum.

Subordinasi

Direktorat pembinaan pendidikan masyarakat (2010) ngandharake yen subordinasi wanita ditegesi minangka anggepan yen wanita kuwi ora nduwe daya, ora kuwat mimpin, gembeng lan sapanunggal, njalari wanita dadi nomor loro sawise priya. Kedadeyan iki njalari wanita dikiwakake. Wanita uga dianggep emosional ananging priya minangka wong kang rasional, yen wanita ngungkapake panemune dianggep “ora mbejaji” utawa dianggep ngluwahi kodrate.

Sajrone novel Entrok uga ana kadaden subordinasi, kaya kang dialami dening paraga Mirna. Dheweke ora kuwasa nulak lamarane paraga Teja. Minangka wanita lan anak, wanita kudu manut karo sakabehane kaputusanane wong tuwane. kaya ing petikan ing ngisor iki:

“Nduk, anak perempuan itu harus punya suami, punya anak. Kalau sudah ada yang melamar tidak boleh ditolak, bisa kwalat jadi perawan tua.” Aku tak membantah omongan Simbok. Tak mengiyakannya. Tapi hanya tiga hari setelah itu kami berada di rumah Kamituwo.” (Madasari, 2017: 48)

“Nduk, wanita kuwi kudu nduwe bojo, nduwe anak. Yen wis ana sing nglamar ora oleh ditolak, bisa kuwalat, dadi prawan tuwa.” Aku ora mbantah omongan Simbok. Ora ngiyani. Nanging mung telung

dina sawise kuwi, aku lan Simbok wis ana ing omah Kamituwo.” (Madasari, 2017: 48)

Petikan ing nduwur njlentrehake yen Marni ora bisa nyampekake pamanggihe kanggo nulak lamarane teja kanggo ngrabi dheweke. Wanita dianggep mesthi kudu nrima lamaran priya masiya wanita kuwi kepengin nulak. Prekara iki menahi anggepan yen wanita ora bisa ngungkapake pamanggihe. Rasa wedi rabi karo Teja ora bisa diungkapake amerga diwatesi karo budaya kang lumaku yen wanita kudu nrima lamaran priya yen nyalahi bakal dadi prawan tuwa. Prekara iki nyasmitani yen sadurunge mbangun bale wisma priya wis nduweni hak istimewa kanggo ndominasi lan ndadekake wanita minangka pihak sing nrima sakabehane kaputusan. Diperkuwat karo pamanggih Mulia (2006; 12-13) yen pamahaman ngenani kepemimpinan wanita. Ing bebrayan wanita iku ora pantes dadi pemimpun amerga awake alus lan ringkih, sarta akale endek, apa maneh pangrasane alus banget dikuwatirake ora bisa njupuk kaputusan kang teges.

Beban kerja ganda

Priya dianggep ora diwajibake kanggo nlateni minangka jini pakaryan domestik. Saliyane iku, anggepan ing bebrayan kang luwih endek tinimbang jinis pakaryan kang dianggep pakaryan priya (publik). Beban kerja ganda kudu dialami kulawarga mlarat, wanita kudu melu nggolek pangipa jiwa kanggo kulawargane lan kudu uga nglakoni pakaryan domestik. Beban kerja sajrone novel Entrok, nalika paraga Marni pengin kerja dadi kuli kang dianggep ora pantes dikerjakake dening wanita. Kaya ing petikan:

“Ni, kamu ada-ada saja. Nggak ada perempuan nguli. Nggak akan kuat. Sudah, perempuan itu kerja yang ringan-ringan aja. Ngupas singkong.”

“Aku kuat, Kang. Biasanya aku juga nggendong tenggok, nggendong goni. Bakul-bakul itu juga banyak yang mengangkat sendiri dagangannya dari rumah ke pasar. Hanya priyayi-priyayi saja yang nggak kuat mengangkat goni.” (Madasari, 2017:33-34)

“Ni, kowe ki ana-ana wae. Ora ana wanita kuwi nguli. Nggak bakal kuat. Wis, wanita kuwi kerjane sing enteng-enteng wae. Ngonceki tela.”

“Aku kuwat, Kang. Biasane aku uga nggendong tenggok, nggendong goni. Bakul-bakul iku uga akeh sing ngangkat dhewe dagangane saka omah menyang

pasar. Mung priyayi-priyayi wae sing ora kuwat ngangkat goni.” (Madasari, 2017:33-34)

Saka petikan ing ndhuwur ketara yen pambagean beban kerja didadekake pakem lan pakulinan kang ora bisa dilanggar, wanita wis dijajah kanggo mung ngonceki tela lan priya nguli. Marni ngrasa yen pambagen kuwi ora adil lan wanita sabenero saguh nglakoni pakaryan kang abot lan kudu nggunakake tenaga. Saben dina wanita nglakoni pakaryan njupuk banyu saka kali kang jarake adoh lan kudu nggawa beban abot.

Wanita diwenehi pakaryan utawa profesi kang mung gegayutan karo tugas ngopeni, ngrumat, ngewangi, lan sapanunggal. Akibate akeh wanita kang milih pakaryan minangka guru, sekretaris, njait, *pelayanan jasa* lan asisten rumah tangga. Wanita dianggep ora layak kanggo nglakoni pakaryan-pakaryan priya. Kamangka wanita nduweni kamampuan kang padha karo priya, nalika cilik Marni wis bisa ngangkat goni kang isine tela kilo-kiloan lan jarake adoh. Pambagean pakaryan antara wanita lan priya nggawe marni kudu nglawan watesan lan pakulinan kanggo dadi kuli supaya pikantuk dhuwit kaya pakaryan priya

Mbandhingake wujud *ketidakadilan gender* sajrone Novel Jemini lan Novel Entrok

Ketidakadilan gender kang diandharake ing novel Jemini lan Entrok yaiku arupa stereotip. Ing novel Jemini *ketidakadilan gender* arupa stereotip diwujudake dening aturan-aturan bocah wadon kang kudune manut, ora nakal, lan kudu ngewangi pakaryan ibuke ing pawon. Yen ing novel Entrok stereotip iki digambarake kanthi anggepan wanita kang dandan iku panggodha. Ing kene uga pakaryan kledhek utawa sindhen dianggep minangka gendhakan utawa wanita simpenan. Setereotip ngenani wanita diwasa ing novel Jemini digambarake yen wanita kuwi mlakune kudu sripit-sripit, jangkaha ciyut, lan yen ketemu wong lanang ndhingkluk lan mlengos. Ing novel Entrok, wanita kudu bisa ngladeni bojo. Dene yen ora bisa ngladeni bojo, priya nduweni hak kanggo nggolek wanita liya.

Ketidakadilan gender kang nomor loro yaiku tumindak dhegsiya kang arupa fisik lan psikis. Ing novel Jemini, tumindak dhegsiya kang arupa fisik dialami

paraga wanita nalika mbangun bale wisma. Dheweke nampa KDRT saka garwane arupa dijambaki, didupaki, digeceki, ditepangi, lan disuwek kebaya kutubarune. Dene kang awujud verbal yaiku dipisuhi lan diilokake. Yen ing novel Entrok tumindak dhegsiya kang awujud fisik yaiku nalika paraga wanita lara lan ora bisa lunga menyang pasar lan ora ana panganan, dheweke diantem dening bojone. Uga bocah wadon sing dirudapeksa dening paklike, amerga garwane ora bisa ngladeni. Sabanjure dening bapake, bocah wadon iki dikongkon ngrayu tentara-tentara supaya ora ngrusak desa kanthi nawarake awake, ing kene ditegesi yen bapake ngakon bocah wadon dadi wanita planyahan. Rudapeksa uga dialami dening paraga wanita nalika ing kujara dening tentara-tentara. Dene tumindak dhegsiya arupa psikis ing novel Entrok yaiku rasa nyesele Marni kang gelem dipeksa KB, kang ndadekake uripe sepi jalaran anake mung siji lan ditinggal kuliah ing luar kota.

Ketidakadilan gender kang katelu yaiku subordinasi, ing novel Jemini, wanita ora bisa nulak lamarane priya. Wong tuwane kang berhak nampa lamarane priya, tanpa kudu nari anake sing dilamar. Nalika wanita nngkapake panemune, bapake ora gelem ngrungokake lan tetep karo apa kang dikarepi. Kahanan kaya ngene uga dialami paraga ing novel Entrok, jalaran ora bisa nulak lamarane priya, amerga Ibune ngomong yen nulak kuwi ora apik, bisa dadi perawan tuwa. Ing novel Entrok uga subordinasi dialami dening paraga wanita nalika ngonangi garwane kang tumindak sdheng nanging ora bisa tumindak apa-apa.

Panyebab *ketidakadilan gender* sajrone novel Jemini lan novel Entrok

Panyebab-panyebab *ketidakadilan gender* sajrone Novel Jemini lan Novel Entrok yaiku ana faktor sosial. Bebrayan melu urun dumadine *ketidakadilan gender*. Jalaran *gender* kuwi dhewe tuwuh amerga anggepane bebrayan lan pambijine ngenani sawijine prekara. Sajrone subab iki bakal ndhudhah faktor-faktor penyebab *ketidakadilan gender* tumrap wanita Jawa sajrone Novel Jemini dan Novel Entrok.

Faktor Sosial sajrone novel Jemini

Faktor Sosial kang nyebabake *ketidakadilan gender* sajrone Novel Jemini dialami dhewe karo paraga Jemini. Nalika paraga Jemini dadi randha. Amerga wis rabi ping pindho, sakabehane ditinggal minggat dening Jemini. Kedadeyan iki marai Jemini dadi rerasan tangga teparone. Apa maneh saiki Jemini lagi cedhak karo Landa Dawa utawa Om Piet. Jemini asring diajak lelungan dolan karo Landa Dawa. Jemini dianggep gampang solan-salin lanangan. Kaya ing petikan:

Kabeh wong satangsi Surabaya mesthi ngreti riwayaté randha lanjar kuwi! Riwayaté Si Jemini! Wong wadon lecekan! Saiki dheweke dijak lunga dolan karo Landa Dawa! Saya katon leceke. Rak iya? Gampang salin wong lanang! (Brata, 2012:134)

Petikan ing dhuwur nggambarake pikirane Jemini kang ngrumangsani apa kang dilakoni kurang pener ing bebrayan. Jemini mikir yen tangga teparone mesthi ngrasani dheweke merga randha lanjar uga asring gonta-ganti lanangan. Randha lanjar yaiku randha kang nduwe anak. Jemini rabi karo Urip lan Den Radian, durung nganti nduwe anak. Lelungane sing asring karo Oom Piet, wong Landa sing isih jaka ndadekake Jemini kakehan pikiran. Jemini mikir apa kang dadi omongan tangga teparone. Mesthi dianggep wanita lecekan. Wanita lecekan ing kene nggambarake wanita kang murahan. Gonta-ganti pasangan kalebu wanita murahan.

Ing bebrayan Jawa, randha dianggep sawijine pawongan kang genit, panggodha, lan ngrusak bale wismane wong. Mula randha kuwi dikira *aib*, sawijine status kang ala ing bebrayan. Anggepan iki ora ucul saka pamawase bebrayan yen wanita kuwi gumantung karo priya lan mung priya wae sing bisa ngopeni uripe kulawarga. Nalika wanita pegatan karo garwane, sakabehane blanjanaan wis ora diwenehi karo garwane. Kahanan iki njalari randha dianggep bakal kurang sandang, pangan, lan papan. Mula, wanita-wanita liyane sing nduwe garwa malih wedi yen ana randha, wedi yen ngrepoti lan ngrebut garwane.

Faktor Sosial sajrone Novel Entrok

Faktor sosial kang njalari *ketidakadilan gender* dialami dening paraga Marni, ibune Rahayu. Sugihe paraga Marni tumrap bebrayan sakiwa tengene dianggep jalaran ngingu tuyul. Tuyul kang metune saben bengi, nggolekne

dhuwit bendarane. Kahanan iki ora ucul saka ora percayane bebrayan karo wanita kang nduwe pakaryan. Anggepan bebrayan kuwi, priya kang kudune dadi kepala bale wisma lan kudu kang nggolek pangupa jiwa kanggo kulawargane. Kaya ing petikan:

Orang-orang bilang, Ibu memelihara tuyul. Makhlik halus berkepala gundul yang bisa membuat orang yang memeliharanya kaya. Setiap malam tuyul keluar rumah, mencuri harta orang lain untuk diberikan pada majikannya.

Kata mereka, “Bagaimana mungkin Marni kere bisa jadi sekaya ini kalau tidak punya tuyul?” (Madasari, 2017:54)

Wong-wong kandha, ibune ngingu tuyul. Makhlik alus siraha gundul kang bisa nggawe wong sing ngingu sugih. Saben bengi tuyul kluyuran, maling bandhane wong liya kanggo diwenehake menyang bendarane.

Jarene wong-wong, “Apa ya bisa Marni dadi sugih yen ora ngingu tuyul?” (Madasari, 2017:54)

Anggepan wong-wong ngenani paraga Marni nggarai dheweke kuciwa. Paraga Marni ngupaya dhewe sugihe. Wiwit cilik dadi kuli neng pasar, bakulan sayur munyer, nganti dadi wong sing ngutangake dhuwit. Dheweke babar pisan ora ngingu tuyul. Sugihe bandha jalaran ngupayane dhewe. Omahe manggrong-manggrong, nduwe kendharaan rodha papat, lan nduwe hektar-hektar lemah.

Saliyane kuwi, lumrahe sing nggolek pangupa jiwa kuwi priya. Sajrone bale wismane paraga Marni, garwane ora nduwe pangupa jiwa. Paraga Teja, garwane paraga Marni mung ngeterne ider menyang pasar lan menyang omah siji menyang sijine. Priya minangka *kepala* bale wisma wis ora mlaku, jalaran peran wanita luwih kuwat tinimbang priya. Paraga Marni luwih dhominan tinimbang paraga Teja.

Kere munggah bale, yaiku nalika sawijine uwong kang dadi sugih sajrone wektu kang sedilut. Kahanan iki mujudake kahanan kang kaget jalaran sadurunge dudu sapa-sapa lan dudu apa-apa nanging amerga sawijine kabhasilan utawa nasib saengga dadi wong kang sugih, kosok balen karo kahanan sadurunge.

Miturut bebrayan, wong kang kepengin sugih ananging ora kepengin susah, salah siji *solusi*-ne yaiku ngingu tuyul. Mula yen ana wong sugih ndadak, pakaryane ora pati ngasilake kasugihan, wong-wong bakal ngarani sawijine kulawarga ngingu tuyul. Marni dianggep minangka wong kang sugih kang ora lumrah. Jalaran ibune mung dadi buruh ngonceki tela lan bapake minggat embuh ing ngendi parane. Nalika jaman semono, buruh ngonceki tela ora diupahi karo dhuwit ananging diopahi karo tela uga.

Mbandhingake Panyebab *ketidakadilan gender* sajrone Novel Jemini lan Novel Entrok

Bab kang padha sajrone Novel Entrok lan Novel Jemini yaiku padha-padha nampa *ketidakadilan gender* saka sosial. Konstruksi bebrayan ngenani wanita uga melu urun dumadine *ketidakadilan gender*. Kurange kapitayan bebrayan marang wanita uga panyebab *ketidakadilan gender*.

Bab kang mbedakake yaiku faktor-faktor sosial kang ditampa. Sajrone novel Jemini, diwujudake saka pamawase bebrayan tumrap wanita randha. Wanita randha dianggep wagu yen arep rabi maneh. Wanita randha kuwi ganjen lan panggodha bojone uwong. Wanita yen solan-salin priya kuwi wanita kang ora becik.

Dene ing novel Entrok ana faktor sosial kang njalari *ketidakadilan gender* arupa bebrayan kang ora percaya karo perane wanita saliyane peran domestik. Diwujudake nalika wanita nduweni pakaryan lan bisa ngumpulake bandha akeh, bebrayan nganggepe yen kuwi asile saka ngingu tuyul. Nalika ana wong kerja ing omahe lan nampa kacilakan nganti mati, dheweke disalah-salahake lan dituduh yen dadi tumbal pasugihan. Sakabehane pakaryan kang dilakoni wanita yen isa nganti ngungkuli priya, diilok-ilokake.

Perjuangan kang dilakoni paraga-paraga wanita kanggo nglawan *ketidakadilan gender* sajrone Novel Jemini lan Novel Entrok

Wanita kang dadi kurban *ketidakadilan gender* sajrone novel Jemini lan novel Entrok nglakoni perjuangan kanggo dirine dhewe. Wanita ngupaya kanggo nglawan *ketidakadilan* kanthi carane dhewe-dhewe. Kaya dadi wanita

mandhiri, luwih milih meneng, lan wani ngungkapake panemune.

Perjuangan kang dilakoni paraga-paraga wanita kanggo nglawan *ketidakadilan gender* sajrone novel Jemini

Paraga-paraga wanita sajrone novel Jemini nglakoni perjuangan kanggo nglawan *ketidakadilan gender*. Kayata dadi wanita mandhiri, milih meneng, lan wani ngungkapake panemune. Ing subab iki bakal ngandharake perjuangan kang dilakoni paraga-paraga wanita kanggo nglawan *ketidakadilan gender* sajrone novel Jemini anggitané Suparto Brata.

Dadi wanita mandhiri

Wanita kang mandhiri yaiku wanita kang ora gumantung karo sapa-sapa. Dheweke percaya yen dheweke bisa nglakoni dhewean tanpa dikancani utawa ditulung dening wong liya. Paraga kang nglawan kanthi cara dadi wanita mandhiri sajrone Novel Jemini yaiku paraga Jemini. Nalika paraga Jemini dijudhohake dening wong tuwane karo paraga Urip tanpa nari paraga Jemini, dheweke minggat sedina sawise rabi. Minggate pas wayah apel esuk lagi dislompreti, wong-wong durung padha tangi uga Urip, bojone. Paraga Jemini minggat kanthi cara metu kamare Urip kang ora dikunci ing Tangsi Sambongan lan mulih menyang wong tuwane ing tangsi cedhak Pasar Turi. Kaya ing petikan ing ngisor:

Jemini tangi sadurunge akeh wong tangi. Apel esuk lagi wae dislompreti. Sikil jinjit, ngempet ambegan. Lawang dibukak, ora nyuwara, diene maneh, dheweke wis neng njaba kamar. (Brata, 2012: 72)

Petikan ing ndhuwur mbuktakake yen wanita bisa mandhiri, ora gumantung karo wong liya. Paraga Jemini ing kene nindakake tumindak minggat nuduhake yen dheweke bisa mandhiri, ora gumantung karo wong tuwane lan paraga Urip. Mula dheweke nekad minggat masiya rabi isih sedina umure.

Umume, wanita dianggep alus lan nurut. Minggate dheweke jalaran ora trima karo jejodhohan wong tuwane tumrap dheweke. Jejodhohan uga padha-padha durung ngerti sipat lan wateke, bisa njalari eleke komunikasi ing kalorone.

Ditambah paraga Jemini kang rumangsa isih cilik, durung wayahe rabi.

Milih meneng

Paraga Jemini milih meneng kanggo nglawan *ketidakadilan* kang ditampa dheweke. Nalika paraga Radian wiwit kenal ciu, dheweke wani nindakake tumindak dhegsiya marang paraga Jemini. Pakulinane paraga Radian uga ana kang owah, biasane mulih jam papat sore, dheweke malih mulih bengi lan kanthi kahanan mendem. Kahanan mendem iki uga mangribawani tindak tanduk paraga Radian marang paraga Jemini. Paraga Jemini asring dianiaya nalika paraga Radian mendem. Kaya ing petikan:

Jemini wis ora sambat maneh. Rambute dijambak wong sempoyongan, dienggo teken. Wonge menyanyi karo misuh-misuh, karo ngece-ece. (Brata, 2012: 90)

Petikan ing ndhuwur nggambarake paraga Jemini kang milih meneng nalika dianiaya dening paraga Radian. Tumindak iki kagolong *Kekerasan Dalam Rumah Tangga*. Paraga Jemini nglawan *ketidakadilan* kuwi kanthi cara meneng. Apa maneh paraga Radian kahanane lagi mendem, ndahneya yen dilawan kanthi *fisik* uga, mungguh tambah tansaya ndadi yen nganiaya.

Wani ngungkapake panemu

Perjuangan liyane kanggo nglawan *ketidakadilan* yaiku kanthi cara ngungkapake panemu. Minangka kurban saka subordinasi, wanita ora nduwe panggon kanggo ngungkapake panemune. Ananging, ing novel Jemini ini paraga wanita wani ngungkapake panemune.

Masiya panemune paraga Jemini ditulak dening wong tuwane, ananging dheweke wis mbuktekake yen wani ngungkapake apa kang dipikirne. Paraga Jemini ngungkapake panemune menyang bapake yen wegah dijodhohake. Kapindhone dheweke dijodhohake dening paraga Den Radian. Jalaran paraga Jemini asring dijak paraga Kadinah dolan menyang omahe Radian ngeterke panganan matengan. Paraga Radian kang ngerti paraga Jemini asring menyang omahe karo paraga Kadinah, nduwe rasa seneng karo paraga Jemini. Paraga Radian kandha menyang bapake Jemini, taren arep nggawa paraga Jemini menyang Betawi amarga paraga

Radian arep pindah rono. Paraga Jemini langsung nulak pangajake paraga Radian jalaran dheweke urung seneng. Kaya petikan ing ngisor:

“Lek sing dekpikir Den Radian, aku emoh, Pak. Aku urung seneng iku, mbarek wong lanang!” (Brata, 2012: 79)

Petikan ing ndhuwur ngandharake panulakane paraga Jemini marang panembunge paraga Radian liwat bapake. Suparto Brata ing kene nggambarake wanita bisa ngungkapake panemune, ngungkapake rasa urung senenge karo priya sing ditawakake bapake. Dheweke uga nuduhake yen panemune wanita kudu digatekake. Jalaran prekara rabi iku uga adhedhasar seneng padha senenge. Yen wiwitane ora seneng, kepriye arep nglakoni bale wisma.

Liwat petikan ing ndhuwur uga Suparto Brata nggambarake yen wanita kuwasa nulak lan nerima. Ora mung manut-manut karo wong tuwane, utamane bapak. Suparto menahi kritik kanggo wong kang njodhake. Jalaran prekara rabi kuwi kudune adhedhasar seneng padha senenge. Wanita nduweni wenang nulak.

Perjuangan kang dilakoni paraga-paraga wanita kanggo nglawan ketidakadilan gender sajrone novel Entrok

Paraga-paraga wanita sajrone novel Entrok nglakoni perjuangan kanggo nglawan *ketidakadilan gender*. Kayata dadi wanita mandhiri, milih meneng, lan wani ngungkapake panemune. Ing subab iki bakal ngandharake perjuangan kang dilakoni paraga-paraga wanita kanggo nglawan *ketidakadilan gender* sajrone novel Entrok anggitane Okky Madasari.

Dadi wanita mandhiri

Paraga-paraga kang nampa *ketidakadilan* sajrone Novel Entrok nglakoni perjuangan kanggo nglawan, salah sijine kanthi cara dadi wanita kang mandhiri. Paraga kang nglakoni tumindak mandhiri yaiku Marni. Nalika isih cilik, dheweke kepengin nduweni entrok. Nanging, jaman cilikane Marni, ora ana wanita kang kerjane dibayar nganggo dhuwit. Kaya ibune Marni, buruh ngoncek tela, dibayar nganggo telo. Ananging paraga Marni mbuktekake yen dheweke bisa kerja sing dibayar nganggo dhuwit. Paraga Marni uga mbuktekake

yen dheweke bisa nindakake pakaryan kang biasane dilakoni dening priya. Kaya ing petikan:

Kutinggalkan Teja setelah mendapat jawaban yang kuinginkan. Aku pulang dengan puas dan penuh semangat. Bahagia, hanya karena aku mempunyai harapan lagi. Hari itu waktu seperti berjalan lambat. Sudah tidak sabar rasanya untuk kembali ke pasar, nguli, dan mendapat upah. Aku akan segera mempunyai entrok. (Madasari, 2017:34)

Taktinggake Teja sawise pikantuk jawaban sing takpengini. Aku mulih kanthi puas ati lan semangat. Seneng ora mung merga aku nduweni pangarep-arep maneh. Dina iku wektu kaya mlaku alon-alon. Wis ora sabar rasane mbalik maneh menyang pasar, nguli, lan pikantuk opah. Aku bakal enggal nduwe entrok. (Madasari, 2017:34)

Petikan ing ndhuwur nggambarake paraga Marni kang seneng jalaran bakal nglakoni pakaryan kang ngasilake dhuwit kanggo nuku entrok. Paraga Marni nggambarake wanita kang bisa kerja abot kaya wong lanang lan ora gumantung karo ibuke. Pakaryan nguli kuwi biasane dilakoni dening priya. Nanging ing kene, Okky nggambarake yen wanita bisa nglakoni apa kang dilakoni dening priya, yakuwi nguli. Dheweke uga nggambarake yen wanita kuwi kuwat ngangkat-ngangkat barang abot lan apa kang dilakoni uga pantes pikantuk opah arupa dhuwit, kaya priya.

Milih meneng

Meneng bisa dadi perjuwangan, jalaran bisa uga nylametake samubarang kang dianggep penting kanggo wanita. Kaya kang dilakoni paraga Marni sajrone novel Entrok yaiku kanthi cara milih meneng. Cara iki dilakoni dening paraga Marni. Dheweke ngerti yen paraga Teja, bojone tumindak sedheng utawa gendhakan karo kledek. Ananging paraga Marni ora nggape tumindak paraga Teja, ya ora njaluk pegat. Jalaran emoh yen bandha sing wis diklumpukake didom loro karo paraga Teja. Kamangka paraga Teja ora ngewangi golek dhuwit. Dheweke mung nunut lan mung ngeterne paraga Marni menyang pasar. Kaya ing petikan:

Aku tidak minta pegat karena tidak mau semua yang sudah kumiliki ini dibagi dua. Kok enak banget.... Jangan sampai ini semua dibagi dua terus dia senang-senang kawin sama orang lain.

Biarkan saja seperti ini, yang penting tidak gendakan di depan mataku. (Madasari, 2017:114-115)

Aku ora njaluk pegat amerga ora gelem kabeh sing wis tak nduweni iki dibagi loro. Kok enak banget...Aja nganti iki kabeh dibagi loro trus dheweke seneng-seneng rabi karo wong liya. Jarne wae kaya ngene, sing penting ora gendhakan neng ngarep mripatku. (Madasari, 2017:114-115)

Pethikan ing ndhuwur nggambarake cara kang dilakoni paraga Marni kanthi cara meneng utawa ngejarake garwane tumindak sedheng. Meneng ing kene nengeri yen wanita mikir adoh, ora mung ngandelake emosi lan prasaane tok. Dheweke bisa mikir yen njaluk pegat, bandhane bakal dadi bandha gono-gini kang tegese kudu dibagi loro. Wanita ing kene luwih nengenake bandha kang diklumpukake wiwit mbiyen. Dheweke luwih milih ngejarake garwane gendhakan tinimbang bandhane ilang separo. Jalaran ukuran kamulyan kuwi dideleng saka bandha.

Wani ngungkapake panemu

Wanita dianggep ora bisa ngungkapake panemune, jalaran dianggep wanita kuwi mikire ora logis. Perjuwangan kang dilakoni sajrone novel Entrok iki ana kang kanthi cara ngungkapake panemu. Salah siji paraga kang ngungkapake panemu yaiku paraga Rahayu.

Paraga Rahayu ngungkapake panemu nalika ngerteni paraga Ndari dikongkon ngladeni tentara-tentara kang arep nggusur omah-omah ing kono. Dheweke ora trima bocah cilik wis dikon nglonthe. Banjur paraga Rahayu protes menyang bapake paraga Ndari, maneh. Kaya ing petikan:

“Ngawur! Ngawur kowe, Pak! Anak sendiri malah disuruh nglonte!” (Madasari, 2017:252)

“Ngawur! Ngawur kowe, Pak! Anak dhewe malah dikongkon nglonte!” (Madasari, 2017:252)

Petikan ing ndhuwur nggambarake paraga Rahayu kang wani ngungkapake panemu marang bapake paraga Ndari. Dheweke nduweni rasa ngesakake dening paraga Ndari kang isih cilik nanging wis dipeksa dadi wanita planyahan menyang tentara supaya omah-omah sing arep dibangun ora sida digusur. Jalaran paraga Rahayu nduwe rasa mesakake dening paraga Ndari, dheweke wani protes marang bapake. Dheweke nggugat apa kang dilakoni dening paraga bapake

Ndari. Wani ngawur-ngawurake utawa nyalahake tumindak bapake Ndari.

Paraga Rahayu ing kene nggambarake wanita kang nerak aturan unggah-ungguh. Jalaran dheweke kang isih enom, wani ngilokake wong kang luwih tuwa yaiku bapake paraga Ndari. Dheweke nerak aturan unggah-ungguh jalaran ora trima yen wanita liya dadi kurban pamaksan kanggo nglonthe. Paraga Ndari uga isih cilik lan ngalami tumindak dhegsiya arupa pamaksan nglonthe supaya desane ora digusur. Paraga Rahayu wis nindakake perjuwangan kanggo wanita liyane supaya ora ngalami pamaksan maneh.

Mbandhingake perjuwangan kang dilakoni paraga-paraga wanita kanggo nglawan *ketidakadilan gender* sajrone novel *Jemini* lan novel *Entrok*

Bab kang padha sajrone novel *Jemini* anggitané Suparto Brata lan novel *Entrok* yakuwi paraga-paraga wanitane padha nglakoni perjuwangan kanggo nglawan *ketidakadilan gender* kayata dadi wanita mandhiri, milih meneng, lan wani ngungkapake panemu. Dene bab kang beda yakuwi wujud kang dilakoni dening paraga-paraga wanita sajrone kaloro novel. Kaya dadi wanita mandhiri, ing novel *Jemini* diwujudake karo tumindak minggat saka garwane dening paraga *Jemini*, jalaran dheweke isih rumangsa cilik kanggo rabi. Dheweke minggat jalaran dipeksa rabi karo paraga Urip. Kapindhone, paraga *Jemini* minggat saka garwane kaloro, paraga Radian. Dheweke minggat jalaran garwane kerep nglakoni tumindak dhegsiya tumrap paraga *Jemini*. Paraga *Jemini* uga ora nggantugake uripe karo wong liya, kulawargane uga. Tumindak kuwi kagambar nalika dheweke njaga kantine wong tuwane ing tangsi. Dheweke mbuktèkake yen wanita bisa *kerja keras*.

Sajrone novel *Entrok*, dadi wanita mandhiri dilakoni dening paraga Marni. Paraga Marni mbuktèkake yen dheweke bisa nglakoni pakaryan kang ngasilake dhuwit. Bisa nglakoni tumindak kaya pakaryane priya. Kapindhone, paraga Marni pinter manpaatake peluang kanggo dodolan kanthi cara ider bumbon pawon. *Kerja keras* kang dilakoni dening paraga Marni jalaran dheweke wegah gumantung karo wong liya, bojone uga. Saliyane kuwi, dheweke kepengin dadi wong mulya.

Perjuwangan kang dilakoni paraga wanita kaloro novel kang kapindho yakuwi milih meneng. Sajrone novel *Jemini*, paraga *Jemini* nglakoni tumindak milih meneng nalika dheweke dianiaya dening garwane, paraga Radian. Dheweke nglakoni tumindak kaya ngono kuwi jalaran yen dheweke nglawan, garwane mesthi tambah ndadi nganiyane.

Sajrone novel *Entrok*, paraga Marni uga milih meneng nalika garwane, paraga Tejo, nduwe gendakan karo kledek. Dheweke ora nggagas lan luwih *focus* makarya. Dheweke emoh njaluk pegat paraga Teja, jalaran yen pegat, bandha gana-ginine bakal diparo loro. Kamangka kang nglumpukake dhuwit lan kang makarya kuwi paraga Marni, dudu paraga Teja. Paraga liya kang milih meneng yakuwi paraga Bu Juju. Bu Juju ngerti yen garwane tumindak sedhen. Ananging dheweke milih meneng jalaran wegah tukaran.

Katelu, perjuwangan kang dilakoni paraga-paraga wanita kanggo nglawan *ketidakadilan* sajrone rong novel iki yakuwi ngungkapake panemu. Yen wanita dianggep panemune ora logis lan ora kudu dirungokake, ing kene paraga-paraga wanita wani ngungkapake panemu. Sajrone novel *Jemini*, paraga *Jemini* nulak pameksan rabi karo paraga Urip karo wong tuwane kanthi cara ngancem arepe minggat. Paraga *Jemini* rumangsa isih cilik, durung pantes rabi. Lan dheweke uga ngungkapake ora gelem digawa paraga Radian nyang Betawi, dipek munci. Dheweke nulak jalaran isih urung seneng.

Sajrone novel *Entrok*, paraga Rahayu kang wani madulake kelakuwan paklike paraga Ndari kang ngrudapeksa paraga Ndari menyang bapake Ndari. Kapindhone, paraga Rahayu uga ngilok-ilokake paraga bapake Ndari, jalaran pamaksan paraga Ndari kang dikongkon dadi lonthe menyang bapake Ndari. Paraga Rahayu nggambarake wanita kang wani ngungkapake panemune, supaya wanita liya ora nampa *ketidakadilan gender*.

SIMPULAN

Dudutan

Sawise nliti, nganalisis lan mbandhingake novel *Jemini* anggitané Suparto Brata lan novel *Entrok* anggitané Okky Madasari, bisa didudut yen saka rong novel kasebut

nduweni pepadhan tema, yaiku *ketidakadilan gender* tumrap wanita Jawa. Kabukte yen Suparto Brata lan Okky Madasari nggambarake paraga wanita Jawa kang nampa *ketidakadilan gender* jalaran anane patriarkhi. *Ketidakadilan gender* kang dialami dening paraga-paraga wanita kang ana ing rong novel kasebut yaiku arupa stereotip, tumindak dhegsiya, subordinasi, lan beban kerja ganda. Stereotip kang dialami dening paraga wanita sajrone kaloro novel kasebut yaiku arupa wewatesan kang digawe bebrayan kanggone wanita. Kaloro, paraga-paraga wanita nampa tumindak dhegsiya arupa *psikis* lan *fisik* kang pelakune saka wong cedhake, kaya garwane, paklike, lan ana uga saka aparat Negara utawa tentara. Tumindak dhegsiya uga ana pamaksan kanggo melu KB sajrone novel Entrok. Katelune, paraga-paraga wanita pikantuk subordinasi arupa pameksan kanggo rabi. Wong tuwa nduwe kuwasa kanggo nemtokake uripe anak wanita. Kapapat, beban kerja ganda uga dialami dening paraga-paraga wanita ing kaloro novel kasebut. Paraga wanita diwenehi kuwasa ing dhomestik, uga ana ing bebrayan kayata kudu kerja.

Panyebab-panyebab *ketidakadilan gender* sajrone Novel Jemini lan Novel Entrok yaiku ana faktor sosial. Bebrayan melu urun dumadine *ketidakadilan gender*. Jalaran *gender* kuwi dhewe tuwuh amerga anggepane bebrayan lan pambijine ngenani sawijine prekara. Sajrone rong novel kasebut paraga wanita padha-padha nampa *ketidakadilan gender* jalaran anggepan sajrone bebrayan ngenani wanita. Pambeda kang njalari tuwuhe *ketidakadilan gender* sajrone kaloro novel kasebut yaiku ngenani bebrayan mandeng perkara kang dialami paraga wanita. Sajrone novel Jemini, paraga Jemini kang randha ping bola bali jalaran kerep minggat nalika rabi, dianggep wanita kang ora becik lan ora pantes yen arep rabi maneh. Beda karo kang dialami ing novel Entrok kang paraga wanitane ora dipercaya bebrayan yen bisa makarya ing njabane urusan dhomestik, nganti paraga wanita dikira ngingu tuyul. Saliyane kuwi, ana anggepan yen wanita kuwi ora ilok yen ngungkuli priya uga njalari *ketidakadilan gender*.

Perjuangan kang dilakoni paraga-paraga wanita kanggo nglawan *ketidakadilan gender* sajrone kaloro novel

kasebut yakuwi dadi wanita mandhiri, milih meneng, lan wani ngungkapake panemu. Paraga wanita sajrone kaloro novel kasebut nglakoni tumindak kang ora gumantung karo wong liya, kayata bebrayan, kulawarga nganti garwane. Mbuktekake yen wanita kuwi bisa *kerja keras* lan ngasilake dhuwit kaya priya. Perjuangan kapindho yakuwi paraga wanita kang milih meneng, jalaran nylametake dirine dhewe. Sajrone novel Entrok, ngejarake garwane tumindak sedheng jalaran wegah bandhane diparo loro. Dene ing novel Jemini paraga wanita meneng nalika pikantuk tumindak dhegsiya jalaran wegah nampa kang luwih lara maneh amerga nepsune priya. Perjuangan katelu yaiku parag wanita kang wani ngungkapake panemu, jalaran wanita kang diwatesi karo subordinasi, marai panemune wanita ora bisa dipercaya. Paraga wanita sajrone novel Jemini wani ngungkapake rasa ora senenge jalaran arep dipeksa kawin. Dene ing novel Entrok digambarake paraga wanita wani ngungkapake panemu jalaran wegah wanita liya kang isih cilik dadi kurban tumindak dhegsiya seksual lan dikongkon dadi wanita planyahan.

Pamrayoga

Asile panliten ngenani novel Jemini lan Entrok diajab supaya bisa didadekake kanggo nambahi apresiasi sastra lan bisa didadekake minangka salah siji gambaran ngenani sesambungan interaksi sosial antarane priya lan wanita sajrone bebrayan. Paliten iki uga diajab bisa dadi salah siji kontribusi sajrone nitingi *ketidakadilan gender* tumrap wanita Jawa kang ana sajrone novel Jemini lan Entrok. Panliten iki uga winates mung ngenani *ketidakadilan gender* kang dialami dening wanita Jawa. Mula, panliten iki diajab bisa dititingi lan dirembagakake kanthi nggunakake perspektif tingingan sastra liyane.

Panliten ngenani *ketidakadilan gender* sajrone novel Jemini lan Entrok iki isih akeh kang durung diteliti kanthi jeru. Dhata lan saperangan bab liya kang kurang jangkep bisa njalari panliten iki isih adoh saka tembung sampurna. Ing kene panliti uga ngrasa yen panliten iki isih akeh kurange, mula panliti nyuwun pamrayoga saka para pamaca amrih sampurnane panliten iki.

ATUR PANUWUN

DAFTAR PUSTAKA

- Abdullah, Irwan. 2001. *Seks, Gender, dan Reproduksi Kekuasaan*. Yogyakarta: Tarawang Press.
- Arikunto, Suharsimi. 2006. *Prosedur penelitian suatu pendekatan praktik*. Jakarta: Rineka cipta
- Damono, Sapardi Djoko. 2005. *Pegangan Penelitian Sastra Bandingan*. Jakarta: Pusat Bahasa
- Darni. 2016. *Kekerasan Terhadap Perempuan Dalam Fiksi Jawa Modern: Kajian New Historicism (Sebuah Kritik Sastra)*. Surabaya: Unesa University Press.
- Endrasawara, Suwardi. 2008. *Metode Penelitian Sastra*. Yogyakarta: UGM Press
- Endraswara, Suwardi. 2011. *Metodologi Penelitian Sastra Bandingan*. Jakarta: buku Pop.
- Fakih, Mansour. 2008. *Analisis Gender dan Transformasi Sosial*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar
- Hanurawan dan Diponegoro. 2005. *Psikologi Sosial Terapan & Masalah-Masalah Sosial*.
- Harjanti Setyo Rini, *Perilaku Kriminal Pada Pecandu Alkohol*, diakses dari Artikel_10503088 pada tanggal 24 Februari 2020 20:15
- Humm, Maggie. 2007. *Ensiklopedia Feminisme*. Diterjemahkan ke dalam Bahasa Indonesia oleh Mundi Rahayu. Yogyakarta: Fajar Pustaka Baru.
- Hutomo, Saripan Sadi. 1993. *Merambah Matahari: Sastra dalam Perbandingan*.
- Khotimah, Khusnul. 2009. Diskriminasi Gender Terhadap Perempuan Dalam Sektor Pekerjaan. *Jurnal Studi Gender & Anak*, 4 (1), 4.
- Maisah lan Yenti, SS. 2016. *Dampak Psikologis Korban Kekerasan Dalam Rumah Tangga di Kota Jambi*. *Esensia Vol 17 No 2 Oktober 2016*. Diakses pada tanggal 26 Februari 2020 14:49
- Murniari, A. Nunuk P. 2004. *Getar Gender: Buku Pertama*. Magelang: Yayasan Indonesia Tera.
- Moleong, J Lexy. 2002. *Metode penelitian kualitatif*. Bandung: RT. Remaha Rosdakarya
- Nugroho, Titus Febrianto Adi Nugroho. 2012. *Relasi Perempuan dan Lai-lai: Sebuah Perspektif*. Yogyakarta: Percetakan Kanisius.
- Nugroho, Riant. *Gender dan Strategi Pengaruh Utamanya di Indonesia*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar, 2011.
- Fredi Rangkuti. 2004. *Analisis SWOT teknik Membedah Kasus Bisnis*. Jakarta: Gramedia
- Sciortino, Rosalia dan Ine Smyth. (1997). *Harmoni: Pengingkaran Kekerasan Domestik di Jawa*. Diunduh di <https://www.researchgate.net/publication/287911998> pada 24-2-2020 19:37
- Sihite, Romany. 2007. *Perempuan, Kesetaraan, dan Keadilan: Suatu Tinjauan Berwawasan Gender*. Jakarta: Raja Grafindo Persada
- Siti Musda Mulia. 2006. *Islam dan Inspirasi Kesetaraan Gender*. Yogyakarta: Kibar Pers.
- Suguhastuti dan Itsna Hadi Septiawan. 2007. *Gender dan Inferioritas Perempuan Praktik Kritik Sastra Feminis* Yogyakarta: Pustaka Pelajar
- Tualaka, . 2009. *Undang-Undang Perkawinan*. Yogyakarta: New Merah Putih
- Wiyatmi. 2012. *Kritik Sastra Feminis: Teori dan Aplikasinya dalam Sastra Indonesia*. Yogyakarta: Penerbit Ombak.
- Zidan, Mada, dkk. *Kisah Tanah Jawa Jagat Lelembut*. Gagasmedia: Jakarta Selatan